

લિંબોજ માતાનું ઐતિહાસિક સ્થાનક : દેલમાલ

ડૉ. સુનિતા એમ. પીયજા

વ્યાખ્યાતા સહાયક,

ઇતિહાસ ભવન, સૌરાષ્ટ્રયુનિવર્સિટી, રાજકોટ

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મના રંગે રંગાયેલી છે. ધર્મને વિશ્વના કોઈપણ સમાજની સંસ્કૃતિનો પ્રાણ માનવામાં આવે છે. તેથી જ પ્રાચીન સમયથી ભારતના ધાર્મિક પ્રવાસન સ્થળોનું આ આગવું મહત્ત્વ રહ્યું છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતોની જેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના કહી શકાય તેવા અનેક ધાર્મિક પ્રવાસન સ્થળો આવેલ છે. ઉત્તર ગુજરાતના અનેક ધાર્મિક સ્થળો પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં સ્થાન પામ્યાં છે. તેને આધારે જાણી શકાય કે આ ધાર્મિક સ્થળો પ્રાચીન સમયથી વિદ્યમાન હશે. આ અભ્યાસમાં ઉત્તર ગુજરાતના વિવિધ ધાર્મિક પ્રવાસન સ્થળો પૈકી નીચે પ્રમાણેના કેટલાક ધાર્મિક પ્રવાસન સ્થળોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ૨૧મી સદી પ્રવાસનની સદી તરીકે જોવાતી હોય ત્યારે ગુજરાતનો ઉત્તર ભાગ સાંસ્કૃતિક ધરોહર ગણાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીનકાળથી ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પ્રવાસન મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેથી ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રે રહેલી વિપુલ વિરાસતને લોક અભિપ્રેત કરવા પ્રવાસન અંગેના લખાણો જરૂરી છે.

૨. લિંબોજ માતાનું સ્થાનક દેલમાલ

પાટણ જિલ્લાના ચાણસ્મા તાલુકામાં તાલુકામથકથી પશ્ચિમે આશરે ૧૦ કી.મી.ના અંતર દેલમાલ આવેલ છે. આ ગામનું મૂળ નામ દેવલહાલ હતું અને ત્યાં બ્રાહ્મણો મહાવિદ્યામાં પારંગત હતાં. શ્રીકૃષ્ણના જ્યેષ્ઠ બંધુ બલરામના અનુયાયી હોવાને નાતે તેઓ જ્યેષ્ઠ બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાતા હોવાનું કહેવાય છે. ભારતના ઘણા રાજા મહારાજાઓના ત્યાં મહાવિદ્યા પણ ગામના બ્રાહ્મણો શીખવતા હતા. શિલ્પ સ્થાપત્યોથી પ્રચુર આ ગામ પ્રખ્યાત છે.^૧

૨.૧ લિંબોજ માતાનું સ્થાનક

દેલમાલ ગામના મધ્યમાં બિરાજમાન શ્રી લિંબોજ મૈયાનું નિજમંદિર ૭૦૦ વર્ષ પુરાણું એવું શિલ્પ સ્થાપત્યસભર સંકુલ છે. અહીં પ્રતિવર્ષ ચૈત્રસુદ છઠ, સાતમ, આઠમના દિવસે લિંબોજ માતાનો પાટોત્સવ ઉજવાય છે. આ દિવસે ઉજાણી માતાજીના રથનું ગામ પરિભ્રમણ અને નવા વર્ષનો વરતારો જોવા મળે છે. ગામમાં ઉગમણી- આથમણી ભાગોળે ભગવાવસ્થામાં મોજુદ નાના મોટા મંદિરોમાં ભવ્ય શિલ્પ-સંપદા જોવા મળે છે. મૈયાનું નિજ મંદિર તો ભવ્ય સ્થાપત્યકલાનું નેત્રદિપક સ્થાનક છે. ધામમાં કલાત્મક કીર્તિતોરણ, નયનાકર્ષક યજ્ઞમંડપ, નિજમંદિરને ફરતા શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્માજીના મંદિરો પુરાણા સ્થાપત્ય વારસાની પ્રતિતિ કરાવે છે.^૨

લિંબોજ માતાનું ઉત્તરાભિમુખ મંદિર પુનઃનિર્માણકાળનું છે. મંદિરની રચનામાં અસલ મંદિરના ઘણા અવશેષ જળવાઈ રહ્યાં છે. મંદિરના પ્રાંગણમાં મુખ્ય મંદિરની આજુબાજુ બીજા નાના મંદિર આવેલા છે. એ બધા

એમના અસલ સ્વરૂપે સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહ્યા છે. પ્રાંગણમાં મધ્યમાં આવેલ મુખ્ય મંદિર ગર્ભગૃહ, સભામંડપ અને શૃંગારચોકીનું બનેલું છે. મંડપની વેદિકાની પીઠમાં ગ્રાસપટ્ટિકા, રત્નપટ્ટિકા, છાજલી વગેરેના થર કોતરેલા છે. એની વેદિકામાં ઉર્ધ્વવેલ, પુષ્પપત્રાવલિ, ઘટપલ્લવ અને ખૂણાઓ પર મૂર્તિશિલ્પો કોતરેલા છે. વેદિકા પરના આસનપટ્ટીની પીઠીકા પણ આવી જ શિલ્પપ્રચુર છે. મંડપના સ્તંભ મિશ્રઘાટના છે. સૌથી નીચે એ ચોરસ મધ્યમાં અષ્ટાસ્ત્ર અને મથાળે ગોળ છે. વૃત્તાકારની ભરણી ઉપરની શિરાવટીમાં ચારે દિશાએ ક્રીચકોના શિલ્પ છે. ગર્ભગૃહની વિશાળ દ્વારશાખા અત્યંત અલંકૃત છે. બ્રહ્મશાખાના મધ્યમમાંના લલાટ બિંબમાં ગણેશનું શિલ્પ છે. રૂપસ્તંભમાં લલિતાસનમાં બેઠેલી દેવીઓના શિલ્પો તથા દ્વારશાખાના કુંભીઓના વાદ્યમાં પ્રતિહારિણીરૂપે કંડારેલા દેવીશિલ્પ મંદિર દેવી મંદિર હોવાનો સંકેત કરે છે. ઉર્દૂબંદર મધ્યમાં અર્ધવૃત્તાકાર મંદારકની બંને બાજુએ એક એક મોટા ગ્રાસના શિલ્પ છે. મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બીજા નાના મંદિરો છે. એના અગ્નિ અને નૈઋત્ય કોણ પર એક જ ઘાટના ગર્ભગૃહ અને શૃંગારચોકીના બનેલા બે સુંદર નાના મંદિર છે. અલબત્ત બંનેના શિલ્પવૈભવમાં થોડો ફેર છે. એમાં અગ્નિકોણનું મંદિર સૂર્યમંદિર છે. એના ગર્ભગૃહમાં સૂર્યમૂર્તિ હતી. નૈઋત્યકોણ પરનું મંદિર હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું કહેવાય છે.

દેલમાલના લિંબોજ માતાના મંદિરના યોગાનમાં આવેલા નાના સૂર્યમંદિરના પશ્ચિમ ગોખલામાં સૂર્ય ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપની પ્રતિમા છે. જેમાં એકબાજુ બ્રહ્માજીનું, બીજાબાજુ શિવનું અને વચ્ચે સૂર્યનારાયણનું મુખ છે. સૂર્ય અને નારાયણના સંયુક્ત સ્વરૂપ સૂર્યપૂજા અને વિષ્ણુપૂજાનું સંયોજન સૂચવે છે. મૂળમાં વિષ્ણુ આદિત્યનું એક સ્વરૂપ જ છે. સૂર્યપુત્ર રેવન્તીની ઉપાસના સૌરાષ્ટ્રમાં થતી. શૃંગારચોકીમાં પ્રવેશ માટે સોપાનશ્રેણી રચના છે. પ્રવેશની બંને તરફ કક્ષાસનની રચના છે. ચોકીની બહારની દિવાલમાં વેદિકા, રાજસેવક આસનપટ્ટ, કક્ષાસનનાં ભાગે ફૂલવછેલી ભૌમિતિક ભાતના અંકન છે. ઉપરાંત વિવિધ ક્રિડાઓમાં રત માનવશિલ્પોનાં અંકન છે. ચોકીની વિધાન સમતલ છે. ઉપરના ભાગે સુવર્ણની રચના છે. શૃંગારચોકી પછી ભદ્રઘાટના નિર્ગમયુક્ત સભામંડપમાં પણ કક્ષાસનની રચના છે. કક્ષાસનના ભાગે ભારપટ્ટને ટેકવતા ઘટપલ્લવ ઘાટના વામનસ્તંભ છે. સ્તંભોની શિરાવટીમાં ક્રીચક, કીર્તિમુખ વગેરેના અંકન છે. મંડપની બહારની દિવાલોમાં વેદિકાની, પીઠમાં, ગ્રાસપટ્ટી, રત્નપટ્ટી, છાજલી વગેરેના થર છે. કક્ષાસનની બહારની દિવાલોમાં ઉપરના ભાગે ફૂલવેલ ભૌમિતિક ભાતપર સાથે વિવિધ ક્રિયાઓમાં રત માનવશિલ્પ છે.

પંચરથતલમાનયુક્ત ગર્ભગૃહની કામદપીઠમાં ભીટ્ટ, કણી, ગ્રાસપટ્ટી છે. ઉપર કુંભ, કળશ, મંડોરવ અને શિખર આ મલક કલમ સહિતનું છે. મંડોરવની જંઘાના ભદ્રગવાક્ષો પૈકી પૂર્વમાં મહિષાસુર મર્દિની, દક્ષિણમાં પાર્વતી તથા પશ્ચિમમાં ચામુંડાની પ્રતિમા છે. આ સિવાય જંઘાના અન્ય ગવાક્ષોમાં અષ્ટદિક્પાલ, દેવાંગના સ્વરૂપોના શિલ્પો છે. કૂટછાપ રેખાશિત શિખર સંકીર્ણજાલક ભાતયુક્ત ગર્ભગૃહની દ્વારશાખ પંચશાખ સ્વરૂપની છે. જેની રૂપશાખામાં પાર્વતીના વિવિધ સ્વરૂપના શિલ્પ છે. જ્યારે અન્ય શાખાઓમાં બકુલિકામાલા, પદમપત્રના અંકન છે. ઓતરંગમાં ગણેશ છે. ગર્ભગૃહની સન્મુખ દિવાલમાં પીઠીકા ઉપર માતાજીનું સ્થાપન છે. મૂળ મંદિરની સન્મુખ ચોરસ સાદી પીઠીકા ઉપર ભદ્રશ્રેણીની કુંભી ઉપર મિશ્રઘાટના સ્તંભ છે. ચાર સ્તંભોમાં બે બે સ્તંભોની વચ્ચે ઈલિકાતોરણ કૂટછાદ ઉપર ચારેય ખૂણાઓમાં સિંહાકૃતિઓ તથા ઉપરના ભાગે ફરતે કાંગરાની રચનાયુક્ત સ્વતંત્ર મંડપ કે ચોકીની રચના છે. જેના સ્તંભોમાં ઉપરના ભાગે સુરસુંદરીઓના શિલ્પ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે સુંદર કોતરણીવાળા બાર સ્તંભો વડે ટેકવાયેલ અલગ

ચતુષ્કી (ચોકી) આવેલી છે. મંદિરની પશ્ચિમે બે સ્તંભો વડે ટેકવાયેલ સાદી રચનાવાળું કીર્તિતોરણ આવેલું છે. જે ઘણા પાછલા સમયની કૃતિ છે.

તળાવ કાંઠે આવેલું લિંબોજ માતાનું અસલ મંદિર હાલ પારવાદેવીના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. એ મંદિર અવશેષરૂપે ઊભેલું છે. આ મંદિર રચના પરત્વે ઘણી ઊંચી કોટિનું હશે એવું એની અવશેષરૂપ શિલ્પ સમૃદ્ધિ પરથી સમજાય છે. એનું સપ્રમાણ સ્તંભ આયોજન પણ ઊંચી કોટિનું છે. સૂણક અને મોઢેરાના મંદિરોના સ્તંભોની યોજના સાથે એ સામ્ય ધરાવે છે. મંદિરની આગળ કીર્તિતોરણની રચના હોવાનું પણ હાલ ત્યાં અવશેષરૂપે ઊભેલા એના સ્તંભો પરથી જણાય છે. મંદિરની પૂર્વ તરફની દિવાલના મધ્યગવાક્ષમાં મહિષામર્દિની મૂર્તિ આવેલી છે. તદઉપરાંત દિક્ષપાલ ઈન્દ્ર અને ઈશાનનની મૂર્તિઓ પણ નજરે પડે છે.

પારવાદેવીનું મંદિર ઉપરાંત ગામ બહાર બીજા ત્રણ નાના મંદિર આવેલા છે. એ પૈકી બ્રહ્માનું મંદિર સારી સ્થિતિમાં છે. શિવ અને વિષ્ણુના મંદિર તૂટી પડ્યાં છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય મંદિરની પશ્ચિમે પરસ્પરને અભિમુખ અતિશય નાના કદનાં બીજા મંદિર આવેલા છે તથા પૂર્વ તરફ પાર્શ્વનાથનું એક નાનું જૈનમંદિર છે. હાલનું મંદિર પુનઃનિર્માણ પામેલ હોવાનો મત છે. અસલ મંદિર ગામની બહાર પૂર્વમાં આવેલ તળાવકાંઠે હોવાનું તથા હાલના મંદિરમાંની દેવી પ્રતિમા પણ તે મંદિરની હોવાનો મત છે. મંડપમાં પણ પ્રાચીન મંદિરના કેટલાક ભાગોનો ઉપયોગ કરેલ જણાય છે. શ્રી એસ.કે. સરસ્વતી આ મંદિરને ઈ.સ.ની ૧૧મી સદીનું માને છે. જ્યારે ડૉ. સાકળિયા ૧૨-૧૩મી સદીનું અને શ્રી એમ.કે.ઠાકી ભીમદેવ બીજાના ઈ.સ.૧૧૭૮ -૧૧૪૨નું માને છે.^૩ આમ, દેલમાલ મુકામે આવેલ લિંબોજ માતાના ધાર્મિક સ્થળને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અભ્યાસ કરી તેનો પ્રવાસન સાથે અનુબંધ બતાવવાનો પ્રયાસ થયેલ છે.

References

૧. મહેતા, જવાહર, 'મહેસાણા જિલ્લાના શિલ્પસ્થાપત્યો', મહેસાણા, ૧૯૦૬-૦૭, પૃ. ૫૭.
૨. 'અણહિલવાડની આરસી', જિલ્લા માહિતી કચેરી, પાટણ, વર્ષ-૨૦૦૬, પૃ.૩૦
૩. પરીખ, રસિકલાલ છોટાલાલ અને શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર (સંપાદકો) "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ" ગ્રંથ-૪, "સોલંકી કાળ", ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, દ્વિ. આવૃત્તિ-૨૦૦૫, પૃ.૪૪૬.